

LVI. évfolyam, 31. szám, 2012.
augusztus 3.

Bérczes Tibor

Brutusra már nem haragszunk

LVI. évfolyam, 31. szám, 2012. augusztus 3.

Interjú Csorba László történésszel

Ha egy franciát vagy hollandot megkérdezzük, miért jó franciának vagy hollandnak lenni, akkor azt feleli, hogy „nézd meg a házam, az autóm, ahogyan élek... és ne kérdezz butaságokat!” Egy magyar azonban – némi túlzással – válaszként sorolni kezdi a büszkeségre okot adó nemzeti hősokeket. Mert a jelen – kissé leegyszerűsítve – számos honfitársunk számára nem teszi nyilvánvalóan értékesé a nemzethez tartozást, ezért kap hangsúlyosan kompenzáló, vigasztaló, lelkiertő adó szerepet a mitikussá szépített múlt. A történelem így sokszor válik közüggé, olyan témává, mint a mindennapi élet nagy kérdései – ezért szobrokról vagy temetésekről hasonló indulattal vitatkozunk, mint az adókról, a nyugdíjakról vagy az egészségügyi ellátásról – mondja Csorba László, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, akit a történelmi legendák, a nemzeti múltat megszépítő mítoszok iránt napjainkban mutatkozó egyre erősebb igény, megnövekedett „szükséglet” okáról és a népszerű történelmi mítoszok természetéről kérdeztük.

– Mi lehet az oka a történelmi legendák és mítoszok folyamatos termelődésének és újratermelődésének? Ez afféle mindennapos társadalmi jelenség?

– Egyes történészek a nemzeti érzés közösségi átélésének bizonyos formáit a „nemzetvallás” szóval jellemzik – és a nemzetvallásnak természetes módon vannak mítoszai és legendái. A legenda és a mítosz eredendően vallásos műfaj, de alapvető természetük nem változik akkor sem, ha világi közegben jelennek meg. Vallásos mintára emlékeztető elemek egyébként minden közösség csoporttudatának működésében vannak, így nem meglepő, hogy ugyanez a helyzet a nemzeti közösség esetében is.

– Vagyis abban, ami ma nálunk például a magyar őstörténettel a történettudományban, helyesebben a történelemtudomány körül zajlik, nincs semmi rendkívüli?

– A jelenség máshol is előfordul, de a mértéke minálunk tényleg rendkívüli. Mivel a nemzeti identitás a múlt-jelen-jövő összefüggő szellemi láncolatában fogalmazható meg a leghatékonyabban, ma Magyarországon komoly küzdelem folyik azért, hogy egyes legendák és mítoszok a tudomány pecsétjével ellátva tölthessék be ezt az identitásképző funkciót. Képviselőik két dolgot követelnek egyszerre: hogy állításaikat a történészszakma érvényes tudományos megállapításnak tekintse, és hogy e nézeteket a nemzeti közösségen belül mindenki a hazafiság

morális kritériumaként fogadja el. Ráadásul, akik e törekvéseket mozgalomszerűen képviselik, szociológiai értelemben pontosan úgy viselkednek, mint egy rajongó vallásos kiscsoport. A hangadók „írászakértő”, „ösműveltség-kutató” és hasonló címeket adnak maguknak, ezzel is megtévesztve azt a szélesebb közönséget, amely őket követve azt hiszi, tudományos fejtegetést hall, miközben valójában igehirdetésen vesz részt. Mert ezek a „tudósok” társadalmi beszédhelyzetüket tekintve valójában misszionáriusok, így amikor megszólalnak a nyilvánosság előtt, sajátos kommunikációs zavar keletkezik. Arról a „jó hírről” ugyanis, amelyet hirdetnek, azt állítják, hogy szigorú módszertani szabályok szerint is elfogadott tudományos igazság. Ám a tudományban nincsenek abszolút érvényű kijelentések, így ha valaki ennek megfelelően kezdi el vitatni ezeket a „tanokat”, azonnal erkölcsileg megbélyegzik, arra hivatkozva, hogy a másik ember világnézeti meggyőződését senkinek sincs joga kétségbe vonni. Ezáltal folyton egybekeverik a tudományos vita és a világnézeti vallomás lényegileg különböző kommunikációs helyzetét.

– Tudományos érvek ellenében erkölcsi bunkó, ráadásul a tudomány jelmezében: kilátástalan küzdelem...

– Valóban, hiszen e „tudósok” esetében nincs egyébről szó, mint saját világnézetük másokra való ráerőltetésének igyekezetéről – vagyis ez a „gyakorlat” valamiképp a hitviták sok száz évvel ezelőtti korát idézi fel. A hitviták azonban, mint tudjuk, eldönthetetlenek, mert a világnézeti állítások belső igazságai egyenértékűek. Ezen a helyzeten lépett túl a modern természetjogi és emberi jogi gondolkodás, amikor a 18. században – sokban épp a kereszténység egyes irányzataira, a reneszánszra, a reformációra stb. támaszkodva – fölfedezte: ha komolyan gondoljuk azt, hogy az emberrel együtt születik a gondolkodás és a lelkiismeret szabadsága, akkor ezek között nem lehet minőségi különbséget tenni. A közhatalomnak – az államnak –, a közvéleménynek, a nyilvánosságnak stb. világnézeti szempontból semlegesnek kell lennie. Ha tehát valaki általánosan érvényes tudományos állításként akar elfogadtatni valamit, ami valójában csak az ő hite, akkor végső soron visszaveszi ezt a szellemi vívmányt, visszaveszi azt, amin az egész modern kori demokratikus emberi kultúra alapszik.

– Miért foglalkoznak előszeretettel a nemzeti legendák és mítoszok a nemzet eredetével, őstörténetével?

– Mert a történetileg kevésbé megismerhető régmúltban megnő a mítoszok játéktere. De az idő „megállítása”, valamiképp a tanítás időtlenségének sugallása – ami másképp fogalmazva nem más, mint a kezdetekhez való örök visszatérés igénye – a vallásos gondolkodás egyik lényege. Talán ezzel függhet össze, hogy a modern kultuszok, a napjainkban létrejövő újabb és újabb egyházak is lenyűgöző gyorsasággal képesek mitizálni és – a „klasszikus” minták szerint – legendásítani önmaguk eredetét, megszületésük körülményeit, akkor is, ha ez csak most játszódott le, a mi időnkben. A legismertebb példa erre a Csendes-óceán déli szigetvilágában a II. világháború után kibontakozott úgynevezett rakománykultuszok (*cargo cult*) sora, amelyeknek az a lényege, hogy a szigetlakók sosem látták, miként jönnek létre a fehér emberek csodálatos tárgyai. Csak azt látták, hogy valamilyen készülékekbe belebeszélnek, valamilyen tárgyakkal mutogatnak, hadonásznak – és egyszer csak megjelennek a gazdag hajók a kikötőben. Nekiláttak hát „hasonló” varázslásnak, és várták – várják – a mitikus rakományhozó próféta eljövetelét. Ilyen például a Vanuatu (volt Új-Hebridák) szigetcsoport Tanna szigetén egy John Frum nevű mitikus figura – pár évtizede léphetett színre, de manapság csak ellentmondásos hírfoszlányok léteznek róla, alakja pillanatok alatt mitizálódott. Egy másik rakománykultusz központi szereplője maga Fülöp edinburgh-i herceg, az angol királynő férje. Az ő esetében a kutatók szerencsések, mert az elképesztő sebességű mitizálás lépésről lépésre dokumentálható. Nos, úgy látszik, a hazai mitikus történelmi legendák is hasonló gyorsasággal és eleveenséggel támadnak, sokszor szinte a semmiből, hogy kiszolgálják közönségük

mítoszigenyét. Ilyennek tekinthetjük például az Ósmagyar Egyházat, amelyet hívei 1972-ben hoztak létre Los Angelesben, de amely önmagáról azt állítja, hogy csupán visszatérés „szittyá-magyar őseink” elképzelt, „eredeti” hitéhez arról a magyar Boldogasszony Anyáról, aki nem a kereszténység Máriája, hanem maga a mediterrán népek isteni ősanyja, Magna Mater.

– Ez a tágabban vett vallásos minta érvényesül a nemzeti eszmekörben is?

– Amikor a nemzeti konfliktusok először kibontakoztak, a keverten megtelepült vidékeken az eredet kérdése azonnal hatalmi kérdésként is fölvetődött, valamiképpen a polgári jogban ismert tulajdonlási, birtoklási címek mintájára. Eszerint aki előbb foglalta el azt a tájat, azé valójában a tulajdon, a hatalom. Ez a szempont sajátos aktualitást adott a leghomályosabb eredetmítoszoknak is, annál inkább, mert a történelemszemlélet nemzeti látószöge – ahogyan azt Szűcs Jenő szellemesen feltárta – sajátos időtlenséggel ruházza fel magát a nemzetet. Pszichológiai értelemben a nemzeti érzés olyan közösségi önszuggesztió, amely kivételes alkalmazkodóképességgel és elevenséggel vetíti bele magát saját történelmi előzményeibe, és azokat saját képére formálja. Ez a sajátossága is nagyon hasonlít a vallásos közösségek „öntudatára”. Ezért szoktunk magától értetődő természetességgel fogalmazni valamiféle „történelmi” többes számban, miszerint „mi” jöttünk be Vereckénél, „mi” rontottuk el Muhinál vagy Mohácsnál, „mi mindig mindenről elkésünk”, stb. E kijelentések alanyaként mindig a jelenkori magyar nemzetet képzeljük el, holott ez a valóságban egyáltalán nem volt így, középkori eleink önazonosság-tudatában a „magyar” mozzanat nem úgy létezett, mint manapság. Ehelyett az önmeghatározás úgy szólt, hogy „budai” vagy „soproni vagyok”, „katolikus” vagy „református vagyok”, „a csizmadia-” vagy „a halászcéhbe tartozom”, stb. Az, hogy „magyarul beszélek”, csak valahol az ötödik helyen bukkant fel az identitásban. Nos, ennek a spontán múltbavetésnek is köszönhető, hogy honfitársaink zöme az őstörténelmi kérdéseket egyáltalán nem érzi időben távolinak, azok ugyanolyan közvetlenül mozgatják meg az érzelmeit, mint mai élményei.

– Lehet, hogy ennek az öntudatlan vallásos hozzáállásnak a következménye, hogy a tudományosan igazolhatatlan állításokban hívők szinte soha nem szembesülnek az általuk végrehajtott logikai bakugrással?

– Igen, mert a legendákban hívők többsége egyáltalán nem ostoba vagy iskolázatlan ember, tévedés lenézni őket és azon értetlenkedni, hogy művelt felnőtt létükre hogyan hihetnek el ilyesmit. A lényeg az, hogy éppen a hitük tartalma az a meggyőződés, hogy a nézeteik tudományos állítások – tehát valójában nem tudják, hanem csak azt hiszik, hogy tudják. Így ezek az elméletek számukra inkább hittételek, amelyek nem igényelnek bizonyítást, tehát a szó tudományos értelmében nem is kell logikusnak lenniük.

– Valódi tudóssal ilyesmi nem fordulhat elő?

– De, ritkán, amikor olyannyira hinni akar egy számára kedves hipotézis igazában, hogy akaratlanul is lazábban kezeli a szakma előírásait. Ám épp arra való a tudományos nyilvánosság, hogy a kollégák figyelmeztessék egymást az ilyen hibákra. De visszatérve a legendák társadalmi környezetére: nyilvánvaló, hogy a tanultabb, műveltebb rétegek körében hatnak igazán a történelmi téveszmék és mítoszok. Pár évvel ezelőtt például az olaszországi magyarok körében kisebb szenzációt keltett egy könyv, amely az etruszkok és a magyarok nyelvrokonságát próbálta bizonyítani. Ahhoz azonban, hogy ezt valaki értékelje, tudnia kell, kik is az etruszkok, hogy az ókori népek körében milyen magas a „presztízsük”, stb. Az orvos, a lelkész, a mérnök elég művelt ahhoz, hogy fölleskítse egy ilyen elmélet – de már ahhoz nincs meg a bölcsész szaktudása, hogy fölismerje, miért is abszurd ez az ötlet. Úgy véli, az általános

olvasottság elég a történelem és különösen a nemzeti történelem problematikájában való tökéletes eligazodáshoz.

– Lehet-e szerepe a legendák mai tömeges terjedésében annak, hogy a történelem a diktatúra idején tapasztalt manipulációk miatt nem tekintik megbízható szakembernek?

– Minden szakma és tudomány megszenvedte a diktatúrát, elég a „magyar narancsra”, a gumipitypang-ültetvényekre vagy a vízlépcső-mérnökökre gondolni. Kissé igazságtalan azonban a közvélemény, amikor Micsurint és Liszenkót már nem dörgöli a mai növénynevelők orra alá, ám a „hivatalos”, az „akadémiai” történetírást hiteltelenségnek minősíti, mert egykor – úgymond – kiszolgált a diktatúrát. Ehhez társul egy régi előítélet: hogy a természettudósok egy része a társadalomtudományok művelőit eleve nem tekinti magával egyenrangú, komoly szakembernek. Azt hiszik, az általános műveltség elég a megfelelő tájékozottsághoz. Ám ez súlyos tévedés, amelynek következményeit az egész közösség megsínyli. Mindenki retteg a modern fundamentalista vallásos mozgalmaktól – mégis meglepően kevesen értik, hogy az ezekben rejlő veszélyek feltáráshoz valláselméleti szakemberekre és vallástörténészekre van szükség, nem is kis számban. És miképp segíthetnének saját kisebbségeink nyomasztó gazdasági viszonyain, hogyan vehetnénk fel a küzdelmet az előítélet iszonyatos fenyegetésével, ha nincsenek bölcsész szakembereink, akik e problémák pszichológiai, szociológiai, néprajzi, történelmi stb. részleteinek feltárással nélkülözhetetlen segítséget tudnának adni a megoldások megtalálásához?

– Vannak-e olyan tényezők, amelyek egy társadalmat fogékonyabbá tesznek erre a fajta mitizáló gondolkodásra?

– Ha a közösséget folyamatos kudarcok érik, akkor fölerősödik az igény valamiféle kompenzáció iránt – és a múltból való gondolkodásnak lehet ilyen vigasztaló, gyógyító funkciója. Minél mélyebbek a konfliktusok, minél nagyobbak a bukások, annál erősebb ez a szükséglet. Az elszegényedő család tagjait is vigasztalhatja és lelkiileg erősítheti, hogy egykor gazdagok és fontosak voltak. Az összefüggés persze fordítva is igaz: minél jobban boldogul a nemzet a jelenben, annál kevésbé van szüksége szellemi pótlékokra és kábítószerekre. A nemzeti múltat megszépítő mítoszok hatását ráadásul növelheti, hogy azok, akik hisznek benne, saját hívő mivoltukkal többnyire nincsenek tisztában. A vallásos csoportnak ugyanis nem feltétlenül kritériuma, hogy maga a csoport is így határozza meg önmagát.

– Mostanában a jobboldal látszik aktívabbnak ezen a téren, de a legendákra való fogékonyág tekintetében van-e igazából különbség a jobb- és a baloldal között?

– Abban az értelemben nincs, hogy – miként az közismert – a szocialista utópia is eredetileg vallásos környezetben született. Legkorábbi előfutárai szerzetesek voltak, de például az 1820-as években a vallásos rajongás határozta meg a híres szocialista utópista reformer, a gyáros Robert Owen kísérleti telepe, New Harmony közösségi életét is az amerikai Közép-Nyugaton, Indiana államban. Karl Kautsky, a korai szocializmus neves teoretikusa pedig azt írta a kereszténység eredetéről szóló könyvében, hogy a keresztények a Római Birodalom proletárai voltak, akik sikeres osztályharcot vívtak a római burzsoázia és osztályuralom ellen. Ám ez fordítva még inkább igaz volt: a modern hivatásos forradalmárok valójában vallásos rajongók voltak, akik ugyanazzal a messianisztikus hevülettel harcoltak a maguk utópiájáért, mint egykor az őskeresztény hívők Jézus igazáért. Kautsky tehát közvetve a szocialista politikai mozgalom kvázi vallásos jellegét fogalmazta meg. Ezek a gyökerek azonban – szemmel láthatóan – mégsem tették fogékonyabbá a baloldalt a nemzeti mítoszok adaptálására. A marxizmus ugyanis elvi alapon is azt állította, hogy a nemzeti kötődés idejét múlta,

hamarosan elenyészik, a gazdaság globalizálódása az internacionalizmust hozza magával. A diktatúra folyamatos történelemhamisítása ugyanakkor a közvélemény szemében vonzóvá tette a nemzeti legendákat, mert követésüknek, pláne hirdetésüknek némi rendszerellenes ízt adott. Mindez a nemzeti örökséget eleve antikommunista és jobboldali színben tüntette fel. Végző soron tehát a kommunista diktatúra volt az, amely a XX. században az egész nemzeti hagyományt átterelte a jobboldal szellemi térére. Nyilván a baloldalnak is lenne miből fölépítenie egy saját nemzeti hagyományt, amely kiegészítené a jobboldalét, de ehhez köreiben – marxista terminológiával szólva – talán még hiányzik a „történelmi szükségszerűség” fölismerése. Így egyelőre nem tudjuk megítélni, milyen mértékben használna ehhez mitikus, legendás elemeket is.

– Mi a dolga a történészeknek ezekkel a régi-új legendákkal?

– A közösségi téveszmék kutatása „klasszikus” történészi feladat. Az okos kulturális politika támogatja, terjeszti, jutalmazza a magas színvonalú tudományos ismeretterjesztést. Felesleges azonban a nyílt vita olyan fórumokon, ahol az imént vázolt kommunikációs zavar uralkodik. Nincs szükség új hitvitákra. Ilyen helyzetekben az a fontos, hogy mielőbb világossá váljon, ki milyen pozícióból beszél. Ebből a szempontból akár szemléletváltozásról is beszélhetünk, hiszen jeles tanáraink nemzedéke még hajlamos volt egyszerűen kinevetni az alaptalan legendákat, lehülyézni a mitikus túlzások terjesztőit, és szemmel látható sikereiket kizárólag a butaság és a műveletlenség számlájára írni. Ma már azonban világos, hogy tömegek érzelmi rokonszenve kísérik ezeket az elméleteket, mert nagyszerűségük vigasztal, képtelenségük viszont – a tudáshiány, továbbá a körbevevő, kvázi vallásos áhítat és morális nyomás miatt – nem derül ki. Meg kell értenünk ezt a jelenséget, és persze észrevenni azt is, hogy az első pillantásra ártalmatlannak látszó álmodozók, a jó szándékú tömeg mögött tudatos kiscsoportok is tevékenykednek, amelyeknek már üzleti és egyéb érdeke fűződhet a nemzeti téveszmék terjesztéséhez. Sőt, vannak, akik szellemi-ideológiai térnyerésre igyekeznek fölhasználni a magyar múltat kiszínező mítoszok népszerűségét. Hogy milyen hatékonyan, azt már olyan jelentős közéleti tényező is észlelte, mint a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, amely pár éve körlevélben figyelmeztette híveit ennek a nemzeti köntösben jelentkező „újpogányságnak” a terjedésére. Nos, ugyanezek a mozgalmak egyben a nemzeti múlt mitikus-ideologikus átértelmezésére is egyre erőteljesebb kísérletet tesznek. Korszerű nemzetnevelés kell tehát ezeken a területeken is, a tudományos eredmények felelősségteljes terjesztése, a legszorosabb együttműködésben az iskolai oktatással.

– Konkrétan mire gondol?

– Manapság széles körben hódít az az összeesküvés-elmélet, hogy a magyarság finnugor eredetének tudatát előbb a Habsburgok, majd a szovjeteket kiszolgáló kommunisták erőltették rá a magyar népre, azzal a céllal, hogy ellenállását könnyebben megtöriék. E logika szerint ugyanis, ha elevebben élne nemzetünkben a nagy keleti népekkel – hunok, szittyák stb. – való rokonság meggyőződése, akkor nehezebb lenne minket alávetni, meghódítani. Ennek a „nagy összeesküvésnek” ugyan eddig még egyetlen betűnyi bizonyítékára sem akadt sehol senki, de érzelmileg van előzménye: az a sajnálatos lenézés, amivel a XIX. század utolsó harmadában a még erősen nemesi örökségű magyar nacionalizmus a nyelvrokon népeket kezelte. Fogalmuk sem volt ugyanis arról – és sokan mindmáig nem tudják –, hogy az ugor népek három évezreddel ezelőtt az Urál hegység keleti oldalán, a ligetes erdők és a steppe határán, fejlett termelő és lovas kultúrában éltek, és csak később váltak szét vándorútjaik. A magyarok ősei dél felé fordultak és áttértek a nomadizálásra, míg mások északra, a tajgai erdőségek felé vándoroltak – és ott alakult

ki az a sajátos halász-vadász életmódjuk, amellyel azután Reguly Antal és a többi kutató találkozott Szibériában. Mai ismereteink szerint a magyar nép saját néptudata már mintegy kétezer-ötszáz évvel ezelőtt kialakult, ám ettől kezdve fokozatosan elvált a többi finnugor néptől, átkerült az Urál nyugati oldalára, a Volga–Káma vidékére, majd a Krisztus utáni VIII. századtól megindult az a mozgás, amely végül a IX. század végén a Kárpát-medencébe érkezéshez elvezetett. Ennek során a steppei népek körében a finnugor magyarság nyilván más népelemekkel gazdagodott, keveredett, így a honfoglalás idején embertanilag már régen nem volt egységes. Tárgyi és szellemi kultúrája pedig sokban hasonlónak vált a népvándorlás többi népének kultúrájához, persze sajátos elemekkel vegyítve. Elsősorban tehát két alapvető gondolatot kell a legmodernebb kommunikációs eszközökkel világossá tenni a téveszmék ellenében. Egyfelől a finnugor összehasonlító nyelvészet már régen nem csupán „elmélet”, hanem éppen olyan komoly és alapos tudomány, mint például az indoeurópai nyelvészet. A finnugor nyelvek rokonságát ugyanazok a módszerek bizonyítják, mint a germán, a szláv vagy a latin nyelvekét. A másik alapvető szempont, hogy a nyelvrokonság és a származási közösség nem azonos egymással. E felismerés széleskörű terjesztése kilendíthetné a magyar őstörténettel kapcsolatos gondolkodást az évszázados, reménytelenül kétpólusú vergődésből. Aki a honfoglalók egy részének a steppei népekkel való származási rokonságára szeretne büszke lenni – voltak ilyen kapcsolatok is –, az ezt immár megteheti anélkül, hogy erkölcsi kényszernek érezné a finnugor nyelvrokonság nyilvánvaló tényeinek tagadását. Hogy kicsit hazabeszéljek: ha majd megfelelő központi támogatással elkészül a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának eddig hiányzó honfoglalás kori része, ott nyilván komoly figyelmet fordíthatunk e fölismerések tudományosan alapos, ugyanakkor szórakoztatón látványos megjelenítésére.

– Ön szerint hol a helye ma Magyarországon a történelem ismeretének a nemzeti közösség életében?

– A történelem a magyar identitásban – de a szomszéd népekében is, ez tehát alighanem közép-európai sajátosság – más szerepet tölt be, mint Nyugat-Európa legtöbb országában. Ha egy franciát vagy hollandot megkérdezzük, miért jó franciának vagy hollandnak lenni, akkor azt feleli, hogy „nézd meg a házam, az autóm, ahogyan élek... és ne kérdezz butaságokat!” Egy magyar azonban – némi túlzással – válaszként sorolni kezdi a büszkeségre okot adó nemzeti hősokeket. Mert a jelen – kissé leegyszerűsítve – számos honfitársunk számára nem teszi nyilvánvalóan értékessé a nemzethez tartozást, ezért kap hangsúlyosan kompenzáló, vigasztaló, lelkiertő adó szerepet a mitikus szőpített múlt. A történelem így sokszor válik közügyé, olyan témává, mint a mindennapi élet nagy kérdései – ezért szobrokról vagy temetésekről hasonló indulattal vitatkozunk, mint az adókról, a nyugdíjakról vagy az egészségügyi ellátásról. Ez bizonyos mértékig természetes, hiszen az átlagember számára a történelem elsősorban épp arra „való”, hogy segítségével fejezze ki véleményét a világról, amelyben él. A történészek nyilván csak abban segíthetnek, hogy a múlt „kizsákmányolása” ne legyen teljesen önkényes és gátlástalan – magát a jelenséget megszüntetni nem lehet. A diktatúra ugyanis még nagyon közel van, a mi rémes XX. századunk még itt él velünk és tálcán kínálja a legendás magyarázatok, amelyek – mert a valóságos sérelmek még frissek – érzelmileg képesek megragadni az embereket. Amikor Caesar meggyilkolásáról olvasunk, bármilyen felháborító is az árulás, igazán már nem tudunk haragudni Brutusra. Saját történeteink azonban még sokáig fel fognak zaklatni bennünket.